

25.53x27.06	1	עמוד 29	כותרת - הארץ	16/03/2018	62737663-0
בנימין זאב הרצל - בהקשר לצינון - 80790					

סאלת, והסיפור השלם של ארץ ישראל

אבי שילון

הצהרת בלפור ב-1917, שהבטיחה שממשלת בריטניה תתמוך בהקמת בית לאומי ליהודים, עוררה שמחה אדירה, אולם גם קושי בנוגע לאופן מימושה. למקס נורדאו, סגנו של הרצל בקונגרס הציוני, לא היו ספקות בעניין. הוא קרא "לא להתפלפל על משמעות המונח בית לאומי, אלא ליישב את הארץ באופן מעשי: [עם] מספר רב ככל האפשר של יהודים, בתוך זמן קצר כמה שאפשר". במאמרים ובנאוים שכתב בשנים 1918-1920 הוא ניסה להעלות על סדר היום סוגיה שעלתה לדיון רק שנים ושלושה עשורים מאוחר יותר: האם וכיצד לעודד עלייה המונית.

בניתוח נבואי כמעט, שהעריך כי הבריטים עלו לים לסגת מהבטחתם ואסון עלול להתרגש על העם היהודי, אמר נורדאו כי "מיליוני אחינו... הרועדים כל הימים מאימת פוגרומים מזוויעים, מצפים בקר צר רוח קדחתני לרגע שבו יפתחו לפנייהם שערי ארץ ישראל". לא ברור אם אכן מיליונים היו עוזבים את מקום מושבם ועולים לארץ, אך תיאורטית לפחות שעריה היו בשלב זה פתוחים.

לענייננו, הנקודה החשובה יותר טמונה בתגובת ראשי התנועה הציונית: למרות הכרתם בסכנה הצפויה ליהודים, הם שללו לחלוטין את הצעות נורדאו. חיים ויצמן אמר: "איני מאמין בעלייה בלתי מסודרת. בכאב לב עלינו לציין תמיד כי אין הציונות יכולה לענות על קטסטרופה". סיבה מרכזית להתנגדות לעלייה המונית היתה החשש שהמונים יעתיקו לארץ דפוסי גלות הקולקלים. ראשי הציונות העדיפו עלייה איכותית על עלייה כמותית, וכדי לבנות כאן חברה יעילה ומתקדמת הם דגלו בציונות אכולוציונית. גם זאב ויבוטינסקי, שבשנים מאוחרות יותר קרא לעלייה המונית, תהה בשנות ה-20, "מה זאת, רבות, כניסה חופשית?", והצביע על הסכנה הטמונה בקליטת עולים חסרי פרוטה. לא רק ההיבט הכלכלי הדאיג אותו. גם המנטליות של העולים. "אל סף החופש המדיני מוביל רק נתיב אחד, ושמו 'תרבות' — נתיב אחד ויחיד ואין שני לא".

מוכן מאליו כי אלה שראשי הציונות התנגדו לעלייתם ארצה, ולו ברמה תיאורטית, היו יהודי מזרח אירופה, האשכנזים (שכן בשלב ההוא כלל לא חשבו על עליית יהודי ארצות האיסלאם). האפיון דה הזאת, המתוארת גם בספרו של אמיר גולדשטיין "דרך רבת פנים", לא זכתה לתשומת לב רבה במחקר. אולם בהנחה שיבוא יום ובמאי קולנוע כלשהו ימצא בה עניין ודרמה — האם סביר יהיה להציגה בדיעבד כמחלוקת, שהביאה להירצחם בשואה של מאות אלפים שיכלו להינצל?

אני תוהה בעניין זה על רקע הסדרה החשובה והמרתקת, "סאלת, פה זה ארץ ישראל" (במאי ומ' פיק: דוד דרעי; יוצרים: רותי יובל ודורון גלעזר), שעוסקת בקליטת העולים מצפון אפריקה. הסדרה מעניקה פנים ושמות לעולים ולקולטים, וחושפת אירועים ודפוסי החלטות שהביאו ליצירת אפליה, שעדיין משפיעה ומעצבת לא מעט מהתהליכים שמתרחשים בחברה הישראלית. אולם חשוב להתייחס לדברים בקונטקסט הנכון, שכן אחרת מתקבל תיאור חד-צדדי במידה רבה של סיפור קליטת עולי צפון אפריקה.

ד"ר אבי פיקאר, שמופיע בסדרה וחקר את

קליטת יהודי צפון אפריקה בספרו המרתק "עולים לים במשורה", מציין שלובה אליאב מצוטט בסדרה מתוך "פרוטוקול" שנכתב כביכול בשעת אמת, בעוד שאליאב אמר את המיוחס לו בחלוף שנים רבות מהאירועים (ב-1982 בתוכנית "מבט שני"). זו אמנם הפרה של כללי כתיבת היסטוריה, אבל היא אינה קריטית לצופה ופחות רלוונטית ליצירה טלוויזיונית, שמטבע הדברים אינה כבולה לחוקי הכתיבה האקדמית. מה שחשוב הוא, שהסדרה משחזרת מה שאליאב אכן סיפר: מתוקף אחריותו על פני זור העולים למושב עוצם, הוא הורה לנהג המשאית שהסיע אותם "לשפוך את העולים לאדמה", בכוח, ללא הסכמתם. זה אכן צורם לשמוע.

אולם מה שלא פחות קריטי הוא המשך המשפט שאמר אליאב באתו ראיון, ולא צוטט בסדרה: לא חר שביקש "לשפוך את העולים לאדמה", הוא בחר לישון במחיצתם. זו תוספת חשובה לא רק לדימוי ההיסטורי של אליאב, אלא גם משום שהיא מבטאת את המורכבות הנעדרת מפרקי הסדרה באשר לסיפור העלייה והקליטה: העובדה שהקולטים היו גם אכזרים במידה וגם אידיאליסטים במידה. סיפור העלייה והקליטה אינו סיפור של מנצלים ומנוצלים, אלא נבע ממגמות סותרות שהתקיימו בתוך הציונות, מחולשות אנוש ומהצרכים של הפריקט הציוני, שלא היה יכול להתקיים ללא ממד של כפייה מסוימת.

המאמר הקלאסי של פרופ' ירון צור, "אימת הקרב", שנכתב כבר לפני כ-20 שנה, היטיב לאפיין את המתח בין המורשת הקולוניאלית, שתפשה את המערב כנעלה על המזרח ועל רקעה התעצבה הציונות כתנועה, ולפיו כל חברה שווים. העובדה שהציונות היא התנועה הלאומית היחידה שהמעייין האנושי שלה נבע מהמערב ומהמזרח כאחד, השפיעה רבות על אופן הקליטה של העולים.

זו גם אחת הסיבות המרכזיות לכך שאפשר למצוא ציטוטים סותרים ביחס לעולים אצל רבים מראשי הציונות: התנשאות, פטרונות ורתיעה מצד אחד, ומחויבות לשוויון ולערבות הדדית מצד שני. מובן שלא רק האידיאולוגיה השפיעה: אנשים הם אנשים, הם מאמינים. הציטוט המפורסם לגנאי של דוד בן גוריון, שבו הגדיר את העולים מארצות האיסלאם "אבק אדם", נלקח מנאוים שנשא ב-1950 בפני הפיקוד הבכיר של צה"ל. בנאוים הארוך הזה — כמעט 12 אלף מלים — בן גוריון סקר את תולדות העם היהודי והצביע על האופן שבו מרכזים שונים של העם היהודי צמחו ודעכו לאורך ההיסטוריה בשל ההקשרים התרבותיים והחינוכיים שבהם פעלו. באופן מאוד לא פוליטיקלי קורקט הוא טען, כי בעת המודרנית היהודים בארצות האיסלאם התנוונו רוחנית בשל התערותם בתרבות הסביבה, אך בה בעת קבע, כי "בתוך העולים עשוקי החינוך נגזזות כל אותן הסגולות והאפשרויות אשר עשו את בני היישוב עד עכשיו למה שהם; ואין דבר שנעשה על ידינו עד עכשיו — כשטח הכלכלי, המדיני, הצבאי והרוחני — אשר ייבצר במשך הזמן גם מאת העולים האלה, אם הם יקבלו מאתנו העזרה והטיפול שקיבלנו אנחנו".

נאומו מגלם את הטוב ואת הרע שבציונות בהקשר העדתי: מופיע בו גם ממד אצילי — מחויבות לכל

יהודי באשר הוא (ובהקשר זה חשוב לציין שגם המנגדים בקרב הממסד לעלייה המונית מצפון אפריקה התקשו להצדיק את עמדתם כשנמסר כי היהודים שם נמצאים בסכנה) — וגם ממד מפלה, שעיוור ליופי שבתרבות המזרח.

התנועה הציונית לא קמה רק למען יהדות אירופה, כפי שטוען בסדרה פרופ' סמי שלום שטרית: עוד בקונגרס הציוני הראשון השתתף נציג מאלג'יריה, והרצל פנה עקרונית גם ליהודי המזרח. אולם נקודת המבט של הציונות אכן היתה אירופוצנטרית, וכי רוח הזמן הוא, בטרם העידן הפוסט-מודרני, ראשיה ביקשו לתקן את מה שתפשו כ"חוללי המזרח", ובכלל זה אמונות דתיות בלתי רציונליות שאיפיינו לדעתם את יהודי ארצות האיסלאם ואת יהודי מזרח אירופה טרם תקופת ההשכלה. אבל היחס לעולי צפון אפריקה, שהופנו לעיירות הפיתוח, לא נבע רק מזולזול ורצון לנצלם. אדרבה: אחד הפרדוקסים הוא שהעולים מצפון אפריקה, שעלו בשנות ה-50 וה-60, הופנו לעיירות פיתוח מתוך הכרה בכך ששיטת המעברות, שבה נקלטו העולים בעידן העליות הגדולות, אינה טובה. בדיעבד התברר, כי דווקא אלה שהופנו לתנאים הקשים במעברות "הרוויחו", שכן יכלו לצאת משם, ואילו משיכוני עיירות הפיתוח המרוחקות היה קשה יותר "להיחלץ".

לאחר שביקש "לשפוך את העולים" לאדמה בחר לונה אליאב לישון במחיצתם, בצעד המבטא מורכבות שנעדרת מהסדרה של דוד דרעי

היבט נוסף שיש להביא בחשבון הוא שבשעה שהסדרה מציגה את העולים ממרוקו כמי שנועדו לשמש כחוטבי עצים ושואבי מים, מבחינת האידיאולוגיה הציונית לעבודות הכפיים היתה משמעות חיובית, לאור הרצון ליצור את "היהודי החדש", השב אל עבודת האדמה. כשבן גוריון ירד ב-53' לשדה בוקר וניסה (ללא הצלחה יתרה) לעבוד בדיר בגיל 67, הוא לא ביקש רק לשמש דוגמה להתיישבות בנגב, אלא באמת התבייש בכך שבסופו של דבר דווקא הוא נעשה לפוליטיקאי ולא מיש את הציונות כמו ידיו.

הציונות חתרה לפיזור האוכלוסייה מטעמים מורכבים לחלוטין. מה שנתבע מהמזרחים לאחר קום המדינה, נתבע מיוצאי רוסיה ופולין בשנות ה-20. למאורעות תל חי, שבהם נהרג יוסף טרומפלדור, קדם ויכוח סוער אם לפנות את היישוב או לא, שכן היה ברור שתושביו בנקודה צפונית מרוחקת שקשה להגן עליה. אבל בן גוריון — בניגוד ל'בוטינסקי — התעקש שהם, האשכנזים, יישארו ביישובי הספר. בין שטרומפלדור אמר "טוב למות בעד ארצנו" ובין שלא, סיפור מותו, שאולי היה מיותר, מלמד דבר נוסף על תודעת קיפוח. אלו שנשלחו לחזית בתקופת היישוב התחנכו על ערכי "היהודי החדש" והצורך לעבוד את האדמה ביישובי ספר; אלו שנישלחו בשנות ה-50 לעיירות הפיתוח התחנכו בארצות מוצאם על כך שהשמירה על המסורת הדתית היא היא שממשת את יהדותם. אדרבה, בארצות האיסלאם במקרים רבים עבודת האדמה היתה מוזהה עם הערכים. זה דבר אחד ללכת לעבוד את האדמה

ביישוב ספר מתוך אמונתך באידיאולוגיה, וזה דבר אחר להישלח לשם כאשר אתה מחזיק בערכים אחרים. גם מכך נבעה תחושת העוול.

בשנים שלאחר הקמת המדינה, כשהמתח האידיאולוגי פחת, התעורר גם הצורך של הממסד בהכוונה שטמנה בחובה כפייה, המתוארת היטב בסדרה. וברור שאין בדברים הנכתבים כאן כדי להתעלם מכך שהיתה אפליה. ודאי שיש משהו מקומם בהחלטה של המדינה להיטיב עם העולים מפולין שהגיעו בשלהי שנות ה-50 במסגרת "עליית גומור' לקה", בשעה שכלפי העולים ממרוקו ננקטה סלקציה (גם אם הסדרה מדלגת על דיונים ולבטים רבים ועל התנגדותו של בן גוריון להיטיב עם העולים מפולין, עד שנכנע).

בפולקלור המשפחתי שלי עדיין מספרים כיצד התמול מולו של סבא שלי, שעלה מבגדאד, להשתכן בבית בשייח מוניס, רמת אביב של היום, אך בתמימתו נעתר להצעה לעבור משם לעיר הגדולה בארץ, באר שבע. אולם גם כשהבין את ההבדל, הוא שמח בחלקו בדרום, ומרביט נכדיו עדיין גרים שם ולא מבינים איך אני מסוגל לגור בצפיפות של תל אביב. בהקשר זה הסדרה מתכוונת לטוב, אך בעצמה גורמת עוול לעולים כשהיא מציגה אותם רק כתמימים וכמסכנים. שכן בכך היא גוזלת מהם את הממד הסובייקטיבי שלהם. כלומר, במונחים רבים, כפי שקורה בחיים, הנקלטים הבינו שמנצלים אותם, כעסו והתמרמרו על כך, אך בד בבד גם הבינו את הצורך "לנצל" אותם והשלימו אתו. אין בכך סתירה. עובדה היא שמאז הקמת עיירות הפיתוח, אלפי פנים עזבו אותן והיו גם כאלה שהצטרפו מרצונם, מה שמעיד — בניגוד לרושם שעולה מהסדרה — שלא מדובר רק בגזירה מלמעלה אלא גם בבחירה חופשית. בכלל, הסדרה ממשיכה להזין את התיאור ההרואי מארצות האיסלאם באופן גורף תוצר מעברי אוכלוסייה קולקטיביים, שאורגנו מגבוה על ידי המדינה. זוהי ראייה שמוותרת מקום שולי לדיון בנסיבות ובשיקולים אישיים מורכבים של העולים, וכך אנו משיכים להתעלם מהסיפור הרחב של יהודי מרוקו, שרובם נשארו שם בשנות ה-50, ורבים מהם חוו חוויות של הגירה בארצות אחרות, לפני הקמת המדינה ואחריה, כפי שמעידים המחקרים החדשניים של ההיסטוריון אביעד מורנו.

ואכן, חשוב לזכור שהעולים לא היו רק חומר ביד הקולט. במחקרה של אסתר מאיר גליצניטשטיין, "מבט גדאד לרמת גן", מתוארים מאבקים רבים בין הממסד לעולים מעיראק, בחלקם ניצחו העולים ובחלקם הממסד. אור יהודה, למשל, הוקמה כעיר רק בכוח רצונם של עולי עיראק, ובניגוד לתוכנית הממסד לפנותם לעיירות פיתוח. והנה דווקא שם, כשהממסד נכנע לתביעות העולים, לא בטוח שמדובר היה, לפחות עד שנות ה-80, בסיפור הצלחה. ישראל עדיין סובלת מההשגאות שנעשו בתהליכי הקליטה. בניגוד לטענה של אלה שמדגישים סיפורי הצלחה של מורחים כדי להוכיח שהכל היה כשורה, למורחים, בהכללה, עדיין קשה יותר. גם בשנות ה-70 ישראל היא מדינה שיותר קל להצליח בה כאשכנזי מאשר כמזרחי. לכן "סאלת, פה זה ארץ ישראל" משתלבת בטרנד חיוני של מתן קול לקשיים שעברו על העולים המורחים. ועם זאת, כדי לתקן את שגיאות העבר אנחנו צריכים להבין את הסיפור השלם, על כל רבדיו, שחומק מפרקי הסדרה המרתקת הזאת.